

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОВІРИ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

А. О. РИЖАНОВА

Поступова трансформація культури з індустріальної в інформаційну потребувала обґрунтування не лише сутності, тенденцій розвитку нового етапу людства, але й підвалин його стабільності та розквіту. Однією з провідних складових благополуччя інформаційного суспільства економістами, соціологами, культурологами, філософами ще на рубежі ХХ–ХХІ століть була схарактеризована соціальна довіра, яка визнавалася соціальним капіталом, що забезпечує позитивну соціально-економічну динаміку. З тих пір дослідження соціальної довіри стало багатовекторним явищем у науці. На наш погляд, недооціненим залишився соціально-педагогічний аспект. Соціальна педагогіка, предметом якої є соціальне виховання, спрямована на непримусовий розвиток соціальності особистості (групи, суспільства) через інтеграцію виховного потенціалу соціального середовища на мікро-, мезо- і макрорівнях. Складові соціальності (соціальна активність та відповідальність, консолідованість, толерантність тощо) та їх виховання достатньо вивчені в соціальній педагогіці. Проте соціальна довіра, особливо її формування у дітей та молоді, на жаль, не стали предметом ані теоретичного, ані практичного вивчення. Але сьогодні саме соціальна довіра може стати підґрунтям гуманізації, децентралізації соціального буття в Україні, відновлення традиційних соціальних цінностей громадян та самокорекції взаємозв'язків різних регіонів суспільства. Соціальна довіра, притаманна більшості населення, сприятиме зміцненню єдності, стабільності та незалежності нашої країни в складній соціокультурній ситуації. Отже, формування соціальної довіри є актуальною проблемою вітчизняної соціальної педагогіки в умовах трансформації країни від тоталітарної до демократичної та становлення глобальної культури світу.

Соціальна довіра останнім часом активно досліджується соціологами, економістами, політологами, психологами: А. Баєр, В. Геєць, Є. Головаха, Дж. Колеман, Н. Луман, Б. Міжтал, М. Парашевін, Р. Патман, Т. Пояркова, Н. Соболева, Т. Стеценко, Т. Тайлер, Т. Федорів, Ф. Фукуяма, П. Штомпка та ін.; соціальну педагогіку в період становлення інформаційного суспільства аналізують Н. Лавриченко, Н. Максимовська, А. Тадаєва, О. Хендрик, автор цієї статті та ін. Проте соціально-педагогічний аспект формування соціальної довіри в сучасній Україні досліджено недостатньо.

Метою публікації є доведення актуальності соціально-педагогічного аспекту формування соціальної довіри на сучасному етапі розвитку вітчизняного суспільства.

Розглянемо спершу причини актуалізації питання соціальної довіри в період становлення інформаційної культури людства. Т. Федорів наводить пояснення Н. Лумана в книзі „Довіра і влада” (1979), що ускладнення соціальної структури та непрозорості суспільства за часів глобалізації, а, отже, і зростання невпевненості людей у майбутньому приводять до того, що довіра стає необхідною умовою суспільного розвитку, оскільки стає способом зниження цієї невпевненості [10]. Першими в інформаційне суспільство вступили Японія, США, країни Західної Європи, тому саме вчені з цих регіонів світу і відповідали на виклики нового соціуму, обґрунтовуючи теорію довіри та соціальної довіри. Особливий інтерес для нас становить науковий доробок учених тих країн, які трансформуються не лише відповідно до вимог інформаційного суспільства, але й долають наслідки тоталітарної системи. Наприклад, польський соціолог П. Штомпка розглядає довіру як основу суспільного відновлення після „культурної травми”, як передумову демократії і як її результат. Він пропонує демократизувати країну через відновлення „культури довіри”, використовуючи структурні можливості, які заохочують довіру (структурні ресурси), та готовність і бажання агентів скористатися цими можливостями (агентні ресурси). При цьому П. Штомпка зауважує, що у період становлення демократії обов'язкова наявність не лише підзвітності того, кому довіряють, але й структур, які здатні на контроль та покарання у разі порушення довіри [12]. Таким чином, довіра як соціальне явище актуальна для нашої країни з двох причин: з позиції вирішення як суб'єктивної проблеми – перебудови країни відповідно до демократичних цінностей, так і з об'єктивної – входження разом з іншими суспільствами в інформаційну цивілізацію.

Оскільки сутність „довіри” досліджувалася переважно соціологами, політологами, економістами, то наведемо її визначення за Ф. Фукуямою, який услід за Дж. Колеманом та

Р. Патманом, обґрунтовує її як очікування, що виникає у певної спільноти стосовно того, що й інші її представники поводитимуться передбачувано, чесно, з увагою до потреб інших людей, з якими вони пов'язані певними спільними нормами, в результаті чого формується соціальний капітал – здатність людей працювати разом для досягнення спільної мети [11]. Соціальна довіра є основою добровільного існування будь-якого соціуму (від родини до глобального), вона складає його провідний ресурс та становить фундамент міцних соціальних відносин. Відповідно до Б. Міжтал, поширення довіри робить соціальне буття передбачуваним, формує почуття спільності, згуртованості, полегшує спільну роботу людей [13]. Безумовно, довіра є соціокультурним явищем, ефективність формування якої у соціальних суб'єктів залежить від її наявності або відсутності в ціннісних орієнтаціях культури соціуму, до якого належать ці суб'єкти.

Перш ніж розглядати формування довіри, проаналізуємо її зміст та рівні для з'ясування соціальної складової довіри. П. Козирева визначає такі чесноти, через які виявляється це соціальне явище: „Довіра, яка є однією з підвалин соціального капіталу, передбачає високий рівень відповідальності, чесності, передбачуваності у взаємовідносинах..., добровільної поведінки, доброї волі та розуміння” [7]. Наведемо ще одне узагальнене в електронному довіднику пояснення довіри, цінне, на наш погляд, акцентуванням уваги на доброзичливості: „як відкриті, позитивні взаємовідносини між людьми (сторонами довіри), що відображають упевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою перебуває в тих чи інших відносинах, той, що довіряє і ця довіра ґрунтується на його досвіді” [5]. Останнє зауваження психологів свідчить, що довіра не є безумовною вірою в порядність та доброзичливість всіх соціальних інститутів, закладів, груп, соціальних взаємовідносин. Вона формується, поширюється і стверджується в суспільстві через відповідний досвід. Отже, довіра – це певний набір моральних якостей, які виявляються у ставленні та поведінці соціальних суб'єктів в процесі взаємодії та спілкування.

Стосовно рівнів та видів довіри, то соціолог Е. Гідденс, за Т. Федорів, виокремлював лише два види довіри – це *персоніфікована довіра* (основана на особистісних зобов'язаннях до людей) та до „анонімних інших” (до економічних, політичних, соціальних структур, інститутів, організацій, соціальний порядок у цілому тощо), саме остання забезпечує у сучасності відчуття надійності людині [10]. Сутність персоніфікованої або як її ще називають *міжособистісної довіри*, на наш погляд, точно відображено у такому визначенні: „це ризикований аванс, відмова від взаємного зовнішнього контролю і захисту від недоброчесної поведінки в надії, що інша людина, незважаючи на відсутність таких захистів, не буде цим користуватися” [3, с. 237]. Зазначене фактично є основою родинно-сімейних стосунків, за психологами, *філогенезна довіра* (до батька, матері, близьких родичів тощо) становить підвалини соціальної поведінки [5]. Те, що, за Е. Гідденсом, є ставлення до „анонімних інших”, В. Геєць називає *інституційна довіра* – до державних інститутів (президент, парламент, уряд, силові та регіональні органи влади), неурядових та політичних організацій тощо [2]. Узагальнюючи О. Кожем'якина зазначає такі рівні довіри: „Традиційно прийнято виділяти три рівні довіри – до себе, до інших, до світу” [6]. Довіра до себе, за автором, передбачає наявність цінності власної суб'єктності. „Вміння довіряти іншим, сприймати їх як надійних та відповідальних, є результатом як індивідуального, так і соціального досвіду... Довіра до світу як базова установка є умовою так званого „психічного здоров'я” особистості, відображаючи певний ступінь адекватності” [6]. Таким чином, на нашу думку, соціальна довіра це є другий рівень довіри, спрямований до інших. За видами соціальна довіра поділяється на: міжособистісну, філогенезну, інституційну. Проте в довірі до себе присутня складова соціальної довіри – це довіра до себе як до соціального суб'єкта. Довіра до світу те ж має зв'язок із соціальною довірою, оскільки вміщує довіру до соціального світу в цілому, тобто всі рівні довіри щільно взаємопов'язані та взаємозалежні. Для нашого дослідження, зважаючи на соціально-педагогічний аспект, актуальною є саме соціальна довіра.

Соціальна довіра, із соціально-педагогічного погляду, – це ціннісне ставлення до довіри в соціумі, ставлення людини (групи, суспільства) до себе як до доброзичливого соціального суб'єкта (що довіряє іншим), а також до особистості, різноманітних соціальних груп, інститутів, закладів тощо як до соціально чесних, уважних до потреб інших, надійних, компетентних, відповідальних, відкритих та добродійних, а крім того, досвід відповідної поведінки у соціальних взаємовідносинах. На відміну від релігійної віри, яка не потребує підтвердження, якість довіри залежить від попереднього досвіду соціального суб'єкта, тобто довіра формується, якщо соціальне середовище проявляє, демонструє притаманні довірі якості, а людина зміцнює та примножує довіру в соціумі, діючи відповідно. Зрозуміло, соціальна довіра не є нормою права, вона ґрунтується на дії моральних зобов'язань, наприклад, у взаємодії між батьками та дітьми, професіоналами та об'єктами їхньої діяльності, владою та громадянами країни, суспільством та регіоном світу (Україна – Європа). Покаранням за зраду довіри є відлучення від солідарності та взаємодії, спілкування.

Проаналізуємо, чи можливо взагалі формувати соціальну довіру, оскільки погоджуємося з думкою М. Томпсон, яку наводить Т. Федорів, що „довірою не можна керувати, адже це культурна

норма, її рідко можна створити навмисно, спроби створення довіри з розрахунку руйнують її основи” [10]. Однак психолог Т. Супрунець описує формування довіри як акту свідомості на трьох рівнях регуляції психічної діяльності:

1) імпульсивний, несвідома довіра виникає під впливом ситуації, така довіра швидко формується та швидко руйнується;

2) об’єктивної (пізнання та аналіз ситуації); довіра зароджується свідомо в конкретній ситуації до особи або соціальної групи внаслідок певної комунікації;

3) соціального становлення особистості, де довіра функціонує як вольова категорія, в межах якої настанова на довіру виступає концепцією життя [9].

Про відповідальність родини за формування підвалин довіри, зокрема і соціальної, наполягав Е. Еріксон. За всесвітньо відомим психологом, „довіра до світу” є базовим утворенням людини, яке формується від народження до першого року життя немовляти через емоційне спілкування з дорослими, особливо з мамою [1], тобто саме в цьому несвідомому стані закладаються основи засвоєння норм відносин між людьми. Сім’ї як мікросоціуму, щоб сприяти становленню довіри дитини, необхідно мати довіру у сімейних ціннісних орієнтаціях та виявляти доброзичливість, увагу до потреб інших, надійність, відповідальність, чесність і таке інше не лише до нащадків, але й до всіх членів родини, оскільки наслідування є першим і найякіснішим механізмом засвоєння соціального досвіду. У складні соціальні періоди допомоги сім’ї у цьому (або замінити в разі відсутності) має суспільство. Отже, якщо дорослі не сприяли формуванню у дітей та молоді довіри до світу та філогенезної довіри, то чи винні представники нової генерації у девіантній поведінці. Ще Еразм Роттердамський у XVII ст. стверджував: „Дитинство поза вихованням – злочин”, а благодійники XIX століття наполягали: „Людство лише тоді не буде несвідомим співучасником малолітніх убивць, злодіїв тощо, коли виконає всі свої обов’язки стосовно охорони та захисту дитинства. А до тих пір воно має сказати собі: у мене є злочинці, і я на них заслуговую” [8]. Отже, виховання, зокрема соціальне виховання довіри, є соціально-педагогічним захистом дітей та молоді від нелюдськості, делінквентності.

Зрозуміло, що соціальну довіру не можна нав’язати населенню силоміць, але в педагогіці існує досвід використання довіри як соціально-виховного засобу з метою шокової терапії для малолітніх злочинців. Загальновідомий епізод Сороки-Росинського, описаний в „Республіці ШКІД”, коли директор довіряє гроші на життєво необхідну для його матері кисневу подушку злодію в минулому Мамочці, спричиняючи певний катарсис в його душі; або, наприклад, директор притулку для примусового перевиховання малолітніх злочинців П. Руківішников перше знайомство (діагностику) з новим вихованцем проводить у власному родинному колі за обідом, визначаючи рівень освіти та вихованості [8]. Поза соціальною довірою неможлива і сьогодні реабілітація дітей та юнаків, що пройшли через пенітенціарні заклади, інші соціально-корекційні установи. Однак для стабілізації країни відновлення соціальної довіри нині в Україні має поширюватися на всі верстви населення.

Проте понад 70 років домінування тоталітарного державного устрою, тривала боротьба фінансових та політичних еліт за владу – „годівницю” в сучасній Україні фактично знищили відвічно притаманну українцям соціальну довіру, яка виявлялася в суспільно-громадському характері братств на заході та козацтва на сході країни, у поширених повсюди толоках. На жаль, довготривалі ідеологічні, політичні, економічні, кримінальні, владні негаразди, що відбувалися на теренах нашої країни, призвели до ствердження соціальної недовіри як норми суспільних взаємозв’язків „усіх зі всіма”. Більш того, індивід, що довіряє іншим (міжособистісна довіра), отримав на побутовому рівні негативний ярлик – „лох”, зросла кількість відповідних правопорушень проти довірливого утавлення людини до інших, що остаточно зруйнувало відношення до довіри як суспільної цінності. За результатами соціологічного дослідження, В. Гесць наводить дані, що найбезпечніше для населення України взагалі „нікому не довіряти” (49,8% респондентів), у свою чергу це виявляє сталу тенденцію деморалізації жителів України (62,9% населення). Інституційна довіра – до державних інститутів, неурядових та політичних організацій тощо теж на не високому рівні [2]. Отже, сьогодні необхідне цілеспрямоване відновлення цієї соціальної якості через соціальне виховання всіх верств населення. Соціальна педагогіка через обґрунтування соціально-виховних технологій відновлення соціальної довіри українців, поряд із розвитком їх соціальної суб’єктності, має зробити свій внесок у становлення громадянського суспільства.

Фахівці соціальної педагогіки через ЗМІ, соціальну рекламу, віртуальні соціальні мережі мають довести співвітчизникам, що у нас немає іншого виходу, крім повернутися до соціальної довіри як суспільної цінності, інакше ми самі зруйнуємо країну на внутрішньому рівні, без зовнішньої агресії. Більш того, переконати на рівні суспільної свідомості, що соціальна довіра – «корисна» кожному громадянину, адже вона є основою реформування соціуму, розквіту

демократичного суспільства, підвищення рівня його консолідованості, фінансового та матеріального добробуту. За Ф. Фукуямою, соціальна довіра як „суспільний капітал” забезпечує людині відчуття захищеності, гармонії та соціальної комфортності [11].

Соціально-педагогічним засобом, крім мистецтва, туризму, волонтерства тощо, формування соціальної довіри, особливо дітей та молоді, є сміх. Повністю погоджуємося з О. Кожем'якіною, що здатність сміятися над собою свідчить про внутрішню силу, стійкі духовні орієнтири, впевненість у собі, це посилює довіру до себе. Дійсно, щирий, доброзичливий, природний, необразливий сміх, котрий як чиста радість, як відвертість та відкритість, і є джерелом довіри. Права автор, стверджуючи, що сміх у комунікації відкриває людину соціальному світу, дає життєву енергію, сприяючи формуванню відчуття довіри до себе і до світу. Доповнюючи один одного, сміх і довіра постають як реакція на навколишній світ: довіра відображає почуття надійності та безпечності соціуму, сміх як відповідь проявів невідповідності або його ворожості, як спроба подолання цієї невідповідності. О. Кожем'якіна справедливо підкреслює, що сміх породжує енергію взаємодії, стимулює встановлення нових контактів, сприяє якщо не вирішенню, то хоча б зниженню гостроти конфліктних ситуацій, що в цілому і породжує налаштування на встановлення відносин довіри до інших [6].

Фахівці соціальної педагогіки спроможні сьогодні підтримати підлітково-молодіжні соціальні ініціативи, проекти щодо поширення відповідальності доброзичливості, доброї волі та розуміння, чесності, відкритості, уваги до потреб молодших дітей та людей похилого віку.

Таким чином, потенціал соціального виховання щодо відновлення соціальної довіри в Україні недостатньо вивчається та використовується. Соціальна довіра, за суттю, є рівнем довіри до інших, її видами є філогенезна, міжособистісна, інституційна. Формування соціальної довіри відбувається через соціальний досвід доброзичливої, чесної, відповідальної, відкритої, добродійної, уважної до потреб інших взаємодії і спілкування. Соціальна педагогіка через інтеграцію виховного потенціалу суспільства спроможна, перефразовуючи П. Штомпку, стимулювати структурні ресурси до заохочення довіри та сприяти готовності і бажанню агентних ресурсів скористатися цими можливостями. Специфікою соціальної педагогіки є наукове обґрунтування та практична реалізація соціально-виховних технологій формування соціальної довіри у різноманітних соціальних суб'єктів (особистість, група, суспільство) на локальному регіональному, загальнонаціональному рівнях. Сучасна соціальна педагогіка здатна обґрунтувати та поступово реалізовувати соціально-виховні технології відновлення ціннісного ставлення українців до цієї соціальної якості на добровільній основі, без примусу. По-перше, це сприяння усвідомленню ролі та переваг соціальної довіри у зміцненні сімейних, міжпоколінних, професійних, міжетнічних тощо стосунків, консолідації, інтеграції країни, використовуючи соціально-виховний потенціал мистецтва, ЗМК, закладів культури, досвіду авангардних країн світу, вітчизняного волонтерського руху. По-друге, створення умов для набуття емоційно позитивного досвіду (зокрема і через доброзичливий сміх) як сторони, що довіряє, так і тієї, якій довіряють, у сімейному, освітньому, професійному середовищах, у територіальній громаді і таке інше не лише для дітей, але для людей похилого віку, інших соціальних груп, з урахуванням їхніх психологічних та соціальних особливостей. По-третє, стимулювання через соціальну рекламу, віртуальний соціальний простір, громадські об'єднання творчої ініціативи особливо молоді щодо розробки та впровадження проектів, програм насичення суспільного буття в Україні соціальною довірою. Отже, соціально-педагогічне формування соціальної довіри є надзвичайно актуальним для нашої країни, як для прискорення трансформаційних процесів щодо демократизації суспільства, так і для достойного входження в інформаційну цивілізацію людства.

Доцільними напрямками подальших розвідок є обґрунтування специфіки формування соціальної довіри у людей певних вікових та соціальних груп, розробка соціально-педагогічних технологій створення умов виховання соціальної довіри у родині, в закладах освіти, культури та мистецтва, в соціальних установах, за допомогою ЗМІ, віртуального середовища.

Список використаної літератури:

1. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – Изд. 2-е, перераб. и доп. ; пер. с англ. А. А. Алексеева. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд „Университетская книга”, 1996. – 592 с.
2. Геець В. Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі / В. Геець. // Віче. – 2011. – №1.
3. Герберт Д. Организационная психология. Человек и организация / Дитер Герберт, Лутц фон Розенштилль ; пер. с нем. А. О. Шипилова. – Х. : Изд-во Гуманит. Центр, 2006. – 624 с.
4. Гриценко А. А. Внутренняя структура доверия / А. А. Гриценко. // Экономическая теория. – 2010. – № 3. – С. 20–26.

5. Довіра [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%>
6. Кожем'якіна О. Сміх як джерело довіри до життя / Оксана Кожем'якіна // Докса. – 2011. – Вип.16. – С. 94–100.
7. Козирева П. М. Межличностное доверие в контексте формирования социального капитала / М. П. Козирева // Социс. – 2009. – №1. – С. 43–54.
8. Семенова Л. Российская благотворительность / Л. Семенова. // Социальная работа. – 1992. – №1. – С. 62–64.
9. Супрунець Т. Особливості формування і функціонування довіри та недовіри : мисленнєвий аспект / Т. А. Супрунець // Український соціум. – 2015. – №3 (54). – С. 48–55.
10. Федорів Т. Довіра як методологічна основа формування репутації органів державної влади / Т. Федорів // Економіка та держава. – 2013. – №2. – С. 127–130.
11. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой и др.]. – М. : АСТ, 2008. – 730 с.
12. Штомпка П. Доверие – основа общества / П. Штомпка. – М. : Логос, 2012. – 448 с.
13. Misztal Barbara, Trust in Modern Societies : The Search for the Bases of Social Order, Polity Press.